

An Assessment of the Discourses of ‘Politics’ and ‘Civility’ in the Treaty of Hodaybiyyah: A Laclau–Mouffe Discourse Analysis based on al-Wāqidī’s al-Maghāzī¹

Ali Mohammad Valavi² | Sara Mahmoudi³

Received: 2024/12/05
Accepted: 2025/09/08

Abstract

The Treaty of Hodaybiyyah, concluded in 6 AH/628 CE, was a strategic and deliberate initiative by Prophet Muhammad to establish peace and reduce political and social tensions between Muslims and the Quraysh. Using Laclau and Mouffe’s discourse theory, this paper examines the discursive formation of the treaty, relying primarily on the most comprehensive version of the text found in al-Wāqidī’s al-Maghāzī. The analysis identifies two sub-discourses: a political sub-discourse articulated around the central signifier “de-fearing” (removing fear and insecurity) and a civil sub-discourse centered on the key signifier “mu’ālafah” (reconciliation and mutual accommodation). Due to the alignment and synergy of these central signifiers, a resultant civil discourse dominated by “mu’ālafah” emerges. This discourse created a secure environment based on compromise and mutual acceptance between Muslims and polytheists, ultimately facilitating the peaceful expansion of Islam in Mecca and its eventual conquest in 8 AH. The treaty is thus interpreted as a trans-religious civil discourse that laid the foundation for political-social security and intergroup coexistence in a plural society.

Keywords: Treaty of Hodaybiyyah, Discourse Analysis, Laclau and Mouffe, Political Discourse, Civil Discourse, Al-Maghāzī of al-Wāqidī, De-fearing, Mu’ālafah.

Introduction

The Treaty of Hodaybiyyah represents one of the most significant turning points in early Islamic history. While previous scholarship has primarily examined it from historical, political, or strategic perspectives, this study adopts Laclau and Mouffe’s discourse theory to analyze its underlying discursive structures. The central research question is: What are the dominant discourses in the Treaty of Hodaybiyyah, and what relationships exist between them? Drawing on classical definitions of “politics” (siyāsah) as the management of conflict and allocation of resources (Shams al-Dīn Amulī, Ibn Khaldūn, Zargarī-nezhād) and “civility” (madaniyyah) as peaceful coexistence and mutual respect in diverse societies (Ibn Khaldūn, Nasīrī),

1. DOI: 10.22051/hii.2025.49047.2991

2. Professor Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran. a.valavi@alzahra.ac.ir

3. Ph.D. Student, Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran (Corresponding Author) sara.mahmoodi84@gmail.com

Print ISSN: 2008-885X/Online ISSN:2538-3493

the study identifies two sub-discourses within the treaty text. By focusing on the most complete version preserved in al-Wāqidī's al-Maghāzī (d. 207/822), the paper reveals how a dominant civil discourse centered on mutual accommodation emerged, offering new insights into inter-civilisational interaction in multi-faith contexts.

Methodology

This research employs qualitative discourse analysis based on Ernesto Laclau and Chantal Mouffe's post-structuralist framework. Key concepts include signifier (dāl), signified (madlūl), nodal point or central signifier (dāl markazī), floating signifier (dāl shenāvar), articulation, and hegemony. The primary source is the treaty text in al-Wāqidī's al-Maghāzī, selected after comparative examination of major historical works (Ibn Hishām, Ibn Sa'd, al-Ṭabarī, al-Bukhārī, Muslim, al-Balādhurī, al-Bayhaqī, etc.). Al-Wāqidī's version contains 13 distinct clauses, making it the most comprehensive and precise. The analytical procedure comprised three stages: (1) segmentation and semantic coding of the treaty's propositions; (2) identification of political and civil sub-discourses and their central signifiers via frequency and syntactic analysis; (3) examination of the synergistic relations between sub-discourses to determine the dominant discourse.

Discussion and Results

Comparative source criticism confirms al-Wāqidī's text as the most reliable and complete. The treaty consists of 13 articulated clauses that form two interconnected sub-discourses.

1. Political sub-discourse – central signifier: "De-fearing" (removing fear and insecurity) Key articulating elements:

- Mutual will to end hostility (clauses 2–3: ten-year truce)
- General security for "all people" without religious distinction (clause 4)
- Prohibition of theft, treachery, and hostage-taking ("no islāl and no ighlāl", clause 6)
- Limitation of weapons during future visits (clause 13: swords in sheaths only)

These elements collectively articulate a political practice aimed at eliminating fear, establishing deterrence, and providing breathing space for both parties.

2. Civil sub-discourse – central signifier: "Mu'ālafah" (reconciliation, accommodation, mutual forbearance) Key articulating elements:

- Compromise on the opening formula ("In Your name, O God" instead of the explicitly Islamic basmala, clause 1)
- Equal restraint and respect for boundaries (clause 5)
- Freedom of tribes to ally with either party (clauses 8–9)
- Asymmetric refugee clause that paradoxically respects Quraysh tribal authority while protecting Muslim conscience and freedom of belief (clauses 10–11)
- Acceptance of deferred entry into Mecca (clause 12)

These elements construct a civil practice of mutual accommodation and recognition of the other's dignity and autonomy.

Clause 7 ("between us there is a concealed trust/'ayba makfūfa") functions as a floating signifier that both sub-discourses attempt to fix. Ultimately, the civil elements succeed in articulating it within the logic of mu'ālafah. Because the two central signifiers are not antagonistic but synergistic, no rival discourse emerges to marginalise the other. Instead, the political sub-discourse of de-fearing serves as a necessary precondition that enables the civil discourse of mu'ālafah to become hegemonic. The treaty thus performs what Laclau and Mouffe call "myth" – a new

social imaginary of trans-religious coexistence – which historically materialised in the bloodless conquest of Mecca two years later.

Conclusion

The Treaty of Hodaybiyyah transcends a mere temporary political ceasefire. Through the synergy of a political sub-discourse of “de-fearing” and a civil sub-discourse of “mu’ālafah”, it established a hegemonic civil discourse that created a secure, accommodating space for peaceful interaction in a deeply divided society. By according priority to mutual recognition, freedom of choice, and respect for the other’s boundaries – even at apparent short-term disadvantage to Muslims – the treaty laid a foundational model of civility capable of functioning across religious and tribal divides. Hodaybiyyah therefore represents not only a diplomatic triumph but also a civilisational achievement: an early Islamic contribution to the theory and practice of plural coexistence and conflict transformation.

References

- Aghagolzadeh, F. (2007). Critical discourse analysis and literature. *Adab Pazhuhi*, 1(1), 17-27. [In Persian]
- al-Balādhurī, A. I. Y. (1987). *Ansāb ul-Ašrāf* (M. Schloessinger & M. J. Kister, Eds.; Vols. 4A-4B). Hebrew University, School of Oriental Studies. [In Arabic]
- al-Bayhaqī, A. B. A. (2007). *Dalā’il ul-Nubuwwah wa Ma’rifat Ahwāl Šahīb al-Šarī’ah* (A. A. al-Azmi, Ed.; 7 vols.). Dār ul-Kutub al-‘Ilmīyyah. [In Arabic]
- al-Buḳārī, M. I. I. (1997). *Šahīḥ al-Buḳārī* (M. M. Khan, Trans.). Darussalam. (Original work published ca. 846 CE)
- al-Mofīd, M. I. M. (1993). *Al-Īršād fī Ma’rifat Hoja’ Allāh ‘alā al-‘Ībād* (D. McAuliffe, Trans. as *The Book of Guidance into the Lives of the Twelve Imams*). Qum: Ansariyan Publications. [In Arabic] (Original work published 413 AH/1022 CE)
- al-Šan‘ānī, ‘A. R. (1970). *Al-Moṣannaf* (H. al-Rahman al-Azami, Ed.; 11 vols.). Dār ul-Ma‘ārif. [In Arabic]
- al-Ṭabarī, M. I. J. (1985–2007). *Tārīḥ al-Rusūl wa al-Mulūk* (F. Donner, C. E. Bosworth, et al., Trans.; 40 vols.). State University of New York Press. [In Arabic] (Original work published 310 AH/923 CE)
- al-Wāqīdī, M. I. ‘U. (2013). *Kitāb al-Maḡāzī* (R. Faizer, A. Ismail, & R. Waters, Trans.). Routledge. (Original work published ca. 207 AH/822 CE)
- Atkins, B. T. S., & Rundell, M. (2008). *The Oxford guide to practical lexicography*. Oxford University Press.
- Bakhsh-Bakhsh, F., Mohammadi Mahb, A., Muti, M., & Ali Hossein-zadeh. (2016). Discourse analysis of the theoretical ethics of religion from the perspective of Amir al-Mu'minin (a) in Nahj al-Balaghah. *Nahj al-Balaghah Studies*, 45, 121-150. [In Persian]
- Bakhtiari, Sh. (2012). Strategies to combat norm-breaking in the prophetic age, *The Journal of History of Islam and Iran of Alzahra University*, 12 (97), 77-103. <https://doi.org/10.22059/jis.2012.326147> [In Persian]
- Dabirimehr, A., & Fatmi, M. T. (2014). Laclau and Mouffe’s Theory of Discourse. *Journal of Novel Applied Sciences*, 3(11), 1283–1287
- Fakhri, H., & Barkhordar, N. (2013). A Survey of the Greatest Prophet’s Strategy in the Treaty of Hodaybiyyah Peace with Regard to SWOT model. *History, Culture, and Islamic Civilization*, 4(13), 51-78. [In Persian]
- Ghasemi Shub, M., Shahroodi, M. R., & Seyyed Mohammad Ali Ayazi. (2020). *Political Negotiation, Principles, and Purposes: Rereading the Biography of the*

- Holy Prophet of Islam (PBUH) (Case study: Treaty of Hudaibiyyah). *Research Journal of Islamic Civilization History*, 1, 7-32. [In Persian]
- Hosseini-zadeh, S. M. A. (2004). Discourse theory and political analysis. *Journal of Political Science*, 28, 181-212. [In Persian]
- Ībn Abī Šaybah, A. B. 'A. I. M. (1999). *Al-Moṣannaf* (H. al-Rahman al-Azami, Ed.; 15 vols.). *Dār al-Jāmi'*. [In Arabic] (Original work published ca. 235 AH/849 CE)
- Ībn Hišām, 'A. M. 'A. (1955). *Al-Sīrah al-Nabawīyyah* (A. Guillaume, Trans.). Oxford University Press. (Original work published 218 AH/833 CE)
- Ībn kaldūn, 'A. R. (2005). *The Moqaddīmah* (3 vols.; N. J. Dawood, Trans., with rev. by F. Rosenthal). Princeton University Press. (Original work published ca. 1377 CE)
- Ībn Ma'ruf, Mohammad b. 'Abdol kālīq. (n.d). *Kanz uloḡāt*. Vol.1, Tehran: Maktaba al-Mortazaviyyah. [In Persian]
- Ibn Sa'd, M. (1967–1968). *Kitāb al-ṭabaqāt al-kabīr* (The great book of classes) (S. M. Haq, Trans.; 2 vols.). Pakistan Historical Society. [In Arabic] (Original work published 207 AH/822 CE)
- Kazeminasab, D. (2016). Measures of the Noble Prophet (PBUH) in Hajj with emphasis on the Treaty of Hudaibiyyah. *Journal of Contemporary History*, 17, 91-110. [In Persian]
- Khooshebast, F., Movahedimoheb, A., Mufī', M., & Ali Hosseinzad. (2015). Discourse Analysis Ethics On Android of imam ali (a) *Journal of Nahjolbalagheh*, 45, 121-150. [In Persian] (Note: Year adjusted to Gregorian equivalent for consistency; original 1394 SH)
- Laclau, E., & Mouffe, C. (2001). *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics* (2nd ed.). Verso. (Original work published 1985)
- Mirzaei Mehrabadi, Z., & Valavi, A. M. (2022). The place of tolerance and intolerance of idea in intellectual and social relations in the narrations of the Prophet (pbuh) based on the books of the Shi'a Arba'a and Ṣaḡāḡ Sīta. *History of Islam and Iran*, 56, 143-171. [In Persian]
- Montazeri Moqaddam, H. (2014). Peace and War in the Lifestyle of the Holy Prophet (peace be upon him and his progeny). *Marifat Magazine*, 196, 13-23. [In Persian]
- Moslīm b. al-Ḥajjāj al-Neišāpūrī. (2007). *Ṣaḡīḥ Moslīm* (A. H. Siddiqui, Trans.; 4 vols.). *Kitab Bhavan*. (Original work published ca. 261 AH/875 CE)
- Pour Mokhtar, Š., Afshari, M., & Khashayar Ghazizadeh. (2021). Discourse Analysis of Traditionalism and Historical Perspectives in the Theoretical Foundations of Islamic Art. *Historical Perspective and Historiography*, 28, 39-59. [In Persian]
- Šams al-Dīn al-Āmulī, M. I. M. (2007). *Nafā'īs ul-Fonūn fī 'Arā'īs ul-'Oyūn* (J. Ayati, Ed.). *Markaz-e Našr-e Dānešgāhī*. [In Persian] (Original work published ca. 753 AH/1352 CE)
- Taghavi, H. (2018). Discourse Analysis of Quraysh Manners of Speaking with the Prophet (PBUH) in the Maki Period, Based on Laclau and Mouffe Theory. *History of Islam and Iran*, 28(38), 9-32. doi: 10.22051/hii.2018.15290.1362 [In Persian]
- Vakili Sahar, M., Valavi, 'A. M., & Yosefi, 'U. (2023). Discourse Analysis of the Report of the Battle of Karbala in Al-Awasem Men Al-Qawasem. *A Quarterly Journal of Historical Studies of Islam*, 56, 173-210. <https://doi.org/10.22108/jis.2023.137000.3115> [In Persian]
- Zargari-Nezhad, Gh. H. (2022). *History of early Islam (the era of prophethood)*.

Samt Publications. [In Persian]

Zarrinkoob, A. R. (2007). Two centuries of silence. 'Īlmī va Farhangī Publications. [In Persian]

Zeinali, B., Seyyed Mohammad Sadeq Hosseini Kajani, & Ali Etesami. (2022). Comparative analytical study of the reflection of the Treaty of Hdaybiyyah in the Noble Qur'ān (Surah al-Fath) and historical sources. Qur'ānic Culture and Civilization, 2, 60-81. <https://doi.org/10.22081/qcc.2022.72889.1052> [In Persian]

©2025 Alzahra University, Tehran, Iran. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC-ND 4.0 license) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء (س)
سال سی و پنجم، دوره جدید، شماره 65، پیاپی 155، بهار 1404
مقاله علمی - پژوهشی
صفحات 165-192

سنجش وضعیت دو گفتمان «سیاست» و «مدنیت» در صلح نامه حدیبیه (با تمرکز بر متن صلح نامه المغازی واقدی و روش گفتمان لاکلائو و موفه)^۱

علی محمد ولوی^۲ | سارا محمودی^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۱۷
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۰

چکیده

صلح نامه حدیبیه به عنوان یک اقدام استراتژیک و آگاهانه از سوی پیامبر (ص)، با هدف ایجاد فضای صلح و کاهش تنش های سیاسی و اجتماعی میان مسلمانان و قریش طراحی و اجرا شد. این مقاله با رویکرد توصیفی و بهره گیری از روش تحلیل گفتمان لاکلائو و موفه، به صورت بندی گفتمانی این پیمان نامه پرداخته است. متن اصلی پیمان نامه از کتاب المغازی واقدی، به دلیل جامعیت و دقت آن، انتخاب شده است. نتایج پژوهش نشان دهنده شکل گیری دو خرده گفتمان سیاسی با دال مرکزی «هراس زدایی» و مدنی با دال مرکزی «مؤالفت» است. با توجه به هم سوئی دال های مرکزی این دو خرده گفتمان، برابری با محوریت «مؤالفت» شکل گرفته که بیانگر ایجاد فضایی امن، همراه با سازش و پذیرش متقابل میان طرفین (مسلمانان و مشرکان) است. این گفتمان مدنی و فرادینی، زمینه ساز امنیت سیاسی-اجتماعی برای گسترش اسلام در مکه و فتح آن در رمضان سال هشتم شد.

کلیدواژه ها: صلح نامه حدیبیه، تحلیل گفتمان، لاکلائو و موفه، گفتمان سیاسی، گفتمان مدنی.

۱. شناسه دیجیتال (DOI): 10.22051/hii.2025.49047.2991

۲. استاد گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء (س)، تهران. ایران. a.valavi@alzahra.ac.ir

۳. دانشجوی دکتری گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء (س)، تهران. ایران (نویسنده مسئول): sara.mahmoodi84@gmail.com

- داوری مقاله مرحوم دکتر ولوی قبل از فوت وی صورت گرفته است.

مقدمه

این مقاله با هدف تحلیل گفتمانی پیمان‌نامه حدیبیه، به‌عنوان یکی از نقاط عطف تاریخ صدر اسلام، به بررسی ساختار گفتمانی این معاهده با استفاده از نظریه لاکلاو و موفه می‌پردازد. برخلاف مطالعات پیشین که عمدتاً بر جنبه‌های تاریخی، سیاسی یا استراتژیک صلح حدیبیه متمرکز بوده‌اند، این پژوهش با بهره‌گیری از روش تحلیل گفتمان، به شناسایی خرده‌گفتمان‌های سیاسی و مدنی و دال‌های مرکزی «هراس‌زدایی» و «مؤالفت» پرداخته و روابط معنایی و هویتی درون متن معاهده را کاوش می‌کند. پرسش اصلی پژوهش این است: «گفتمان‌های غالب در صلح حدیبیه کدام‌اند و چه نسبتی میان آن‌ها وجود دارد؟»

این رویکرد، نه‌تنها به درک عمیق‌تری از ساختار گفتمانی معاهده منجر می‌شود، بلکه بستری برای تولید فرضیه‌های جدید در زمینه تعاملات تمدنی و اجتماعی در جوامع چندآیینی فراهم می‌کند؛ از این رو، این پژوهش با تمرکز بر متن پیمان‌نامه از کتاب *المغازی* و اقدی، به‌عنوان منبعی جامع و دقیق، به تحلیل گفتمانی مفاد معاهده پرداخته و تمایز خود را با مطالعات پیشین در استفاده از چارچوب نظری لاکلاو و موفه و تمرکز بر جنبه‌های مدنی و تمدنی نشان می‌دهد.

در کتاب *نفائس الفنون فی عرائس العیون شمس الدین آملی* سیاست را چنین تعریف می‌کند: «چون مدار کار انسان بر معاونت است و معاونت وقتی میسر شود که به مهمات یکدیگر به تکافی قیام نمایند، پس اختلاف صناعات که از اختلاف عزائم صادر باشد مقتضی نظام و اجتماع بود و نوع انسان به طبع محتاج به اجتماع بود و این نوع اجتماع را تمدن خوانند. و آنچه گویند: الانسان مدنی بالطبع، مراد آن است که ایشان محتاج‌اند به طبع به اجتماعی مسمی به تمدن و چون دواعی افعال مردمان مختلف است و توجه حرکات ایشان به غایبات متنوع اگر ایشان را با طبایع ایشان گذارند تعاون ایشان صورت نیند، چه متغلب همه را بنده خود گرداند و حریص همه متمنیات خود را خواهد و تنازع در میان افتد با فساد و افنای یکدیگر مشغول شوند. پس بالضروره تدبیری باید کرد که هر یک را به جای خود نگاه دار و این تدبیر را «سیاست» خوانند (آملی، ۷۵۳: ۲/ ۴۱۶-۴۱۳).

بنابراین طبق این تعریف، گفتمان سیاسی را می‌توان بر اساس شاخص‌های زیر تعریف کرد: گفتمان سیاسی گفتمانی است که براساس به‌پا خواستن برای مهمات طرفین، اختلاف، تدبیر در جهت مبارزه با فساد، تدبیر در جهت مبارزه با تعدی و اقناع هر یک از طرفین بر آنچه استحقاق آن را داشته باشند، شکل می‌گیرد.

همچنین براساس تعریفی که ابن‌خلدون ارائه می‌دهد، «مدنیت» به صورت زیر تعریف

می‌شود: «در این که اجتماع نوع انسان ضروری است و حکیمان این معنی را بدین‌سان تعبیر کنند که: انسان دارای سرشت مدنی است، یعنی ناگزیر است اجتماعی تشکیل دهد که در اصطلاح ایشان آن را مدنیت (شهرنشینی) گویند و معنی عمران همین است و بیان آن چنان است که خدای، سبحانه، انسان را بیافرید و او را به صورتی ترکیب کرد که زندگانی و بقایش بی‌تغذیه میسر نیست و او را به جستن غذا به فطرت رهبری کرد و در ساختمان بدنی او توانایی به‌دست‌آوردن غذا را تعبیه فرمود و محال است توانایی یک فرد برای انجام‌دادن همه یا بعضی از این کارها بس باشد؛ بنابراین ناچار باید نیروهای بسیاری از هم‌نوعانش با هم گرد آید تا روزی او و آنان فراهم گردد آن وقت در سایه تعاون و همکاری مقداری که حاجت آن گروه و بلکه چندین برابر آن‌ها را رفع کند به دست می‌آید (ابن‌خلدون، ۷۳۲: ۱/ ۷۷).

در چارچوب‌های معاصر، زرگری‌نژاد (۱۴۰۱) سیاست را به‌عنوان فرایند تصمیم‌گیری جمعی برای تخصیص منابع، مدیریت تعارضات و ایجاد نظم اجتماعی تعریف می‌کند که در بستر صلح حدیبیه، به شکل توافق‌های دیپلماتیک برای کاهش تنش‌ها نمود یافته است. همچنین نصیری (۱۳۹۸) نیز مدنیت را به‌عنوان فضایی برای هم‌زیستی مسالمت‌آمیز، احترام به حقوق متقابل و تقویت پیوندهای اجتماعی در جوامع متنوع معرفی می‌کند که در صلح حدیبیه از طریق ایجاد فضای امن و پذیرش متقابل میان گروه‌ها تحقق یافته است.

براساس این توضیح می‌توان گفت‌مان مدنی را چنین تعریف کرد: گفت‌مان مدنی گفت‌مانی است که در فضایی شکل می‌گیرد که افراد برای توسعه خیر و از بین بردن بدی‌ها یک جماعت را تشکیل بدهند. براین‌اساس افراد در چنین فضایی به دنبال کسب کمال، عدالت، تدبیر بر مبنای عقل، اقناع طرفین، حرص ورزیدن بر تساوی و تکافی و حفظ حریم‌ها و حمایت از همدیگر خواهند بود.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های متعددی درباره این پیمان‌نامه انجام شده است، باین‌حال، تعداد محدودی از آن‌ها از روش‌های تحلیلی علمی و نظام‌مند بهره برده‌اند. در این میان، مقاله «بررسی استراتژی پیامبر اعظم(ص) در صلح حدیبیه براساس تحلیل سوات» (فخاری و برخوردار، ۱۳۹۲)، قابل توجه است. این مطالعه، اگرچه تحلیلی است، به جنبه‌های گفت‌مانی و مدنی معاهده توجه کافی نداشته است. در این تحقیق نویسنده براساس یک روش ترکیبی و رویکردی کیفی-کمی به تحلیل علمی استراتژی پیامبر(ص) در تقابل با مشرکین قریش در واقعه حدیبیه پرداخته است. تصمیمات راهبردی ذکرشده در این مقاله شامل واقع‌بینی نسبت به شرایط درونی و بیرونی

جامعه اسلامی، برنامه‌ریزی جدی جهت رفع نقاط ضعف جامعه، پرهیز از تهدیدات بیرونی و دوری از ماجراجویی، مسامحه و گذشت از مسائل نه‌چندان مهم جهت حصول اهداف بزرگ‌تر برای جامعه اسلامی و روحیه صلح و آشتی است.

در مقاله «مذاکره سیاسی در سیره پیامبر اکرم(ص) اصول و اهداف: صلح حدیبیه» (قاسمی شوب و دیگران، ۱۳۹۹: ۷-۳۲)، نویسنده اصول مذاکراتی پیامبر(ص) را بررسی کرده، اما تمرکز آن بر جنبه‌های رفتاری و گفتاری است و از تحلیل ساختار گفتمانی غفلت کرده است. نویسنده با توجه به منابع تاریخی و روایی در ارتباط با سیره پیامبر(ص) و به بهره‌گیری از روش تحلیل محتوا، مهم‌ترین اصول ایشان در مذاکرات را در قالب دستورالعمل‌های سه‌گانه پنداری، رفتاری و گفتاری بررسی کرده است و نویسنده مهم‌ترین اهداف مذاکره را در قالب تأمین منافع طرفین با جلوگیری از منازعه، فراهم آوردن زمینه برای تحقق آرمان‌های الهی و به رسمیت شناخته شدن حکومت اسلامی، شناسایی و تبیین کرده است.

مقاله دیگری با عنوان «مقایسه تحلیلی نحوه انعکاس صلح حدیبیه در قرآن کریم (سوره فتح) و منابع تاریخی: مغازی واقدی، سیره ابن‌هشام، طبقات ابن‌سعد و تاریخ طبری»، (زینلی و دیگران، ۱۴۰۱: ۸۱-۶۰)، به بررسی تفاوت‌ها و تشابهات نگرشی در مورد صلح حدیبیه از منظر منابع متقدم و قرآن پرداخته است؛ یعنی به مقایسه منابع پرداخته، اما تحلیل گفتمانی ارائه نداده است.

مقاله‌ای دیگر تحت‌عنوان «صلح حدیبیه و آثار آن» به بررسی این صلح به‌عنوان یک پیروزی بزرگ برای مسلمانان پرداخته است. مقاله «صلح و جنگ در سیره پیامبر(ص)» صلح حدیبیه را به‌عنوان یک صلح جهانی معرفی کرده است (منتظری مقدم، ۱۳۹۳: ۲۳-۱۳). در این مقاله به نتایج صلح حدیبیه به‌عنوان دستاورد اشاره شده است، از جمله این که یک حکومت اسلامی از سوی مشرکان قریش به رسمیت شناخته شد تا جایی که قریشیان پذیرفتند به مسلمانان خیانت نورزند. در مقاله‌ای با عنوان «تدابیر پیامبر(ص) در حج با تأکید بر صلح حدیبیه» (کاظمی‌نسب، ۱۳۹۵: ۹۱-۱۱۰)، با استفاده از روش کتابخانه‌ای به بررسی تدابیر پیامبر اسلام(ص) در شکل‌گیری این رخداد بزرگ پرداخته شده است.

این نوشتار با بهره‌گیری از الگوی روشی «تحلیل گفتمان» لاکلائو و موفه، این پیمان‌نامه را بررسی، معناکاو و گفتمان‌یابی می‌کند؛ بنابراین در این نوشتار با به کارگیری روش گفتمان لاکلائو و موفه مفاد صلح حدیبیه مورد واکاوی قرار خواهد گرفت. با استفاده از این روش، ابتدا سازه‌های گفتمانی شکل گرفته در متن شناسایی شده و نوع گفتمان‌ها و گفتمان غالب، ایجاد خواهد شد. بررسی انجام شده نشان می‌دهد ساختار گفتمانی مفاد صلح حدیبیه، با

برجسته‌سازی خرده‌گفتمان مدنی با دال مرکزی «مؤالفت» نسبت به خرده‌گفتمان سیاسی با دال مرکزی «هراس زدایی»، به سوی گفتمان مدنی سوق پیدا خواهد کرد، اما این دو خرده‌گفتمان سیاسی و مدنی هر دو در یک سو قرار دارند و در تقابل با یکدیگر نیستند، یعنی به‌عنوان گفتمان‌های رقیب یکدیگر را به حاشیه نمی‌رانند.

این دو خرده‌گفتمان با تقویت یکدیگر برابندی شامل خرده‌گفتمان مدنی با دال مرکزی «مؤالفت» را تشکیل می‌دهند. همچنین مفاد صلح حدیبیه از کتاب *المغازی* واقدی، با توجه به این که مفاد پیمان‌نامه در این کتاب کامل‌تر بیان شده، انتخاب شده است. جهت دستیابی به چگونگی انتخاب متن صلح‌نامه از کتاب *المغازی* واقدی، به بررسی و مقایسه منابع مختلف خواهیم پرداخت.

روش پژوهش

تحلیل گفتمان یکی از انواع تحلیل‌های کیفی است که فرایند پژوهش خود را از سطح نظری آغاز می‌کند و در مرحله گردآوری داده‌ها به جای پرسش از فرد، از متن می‌پرسد. معرفی یک نظریه مستلزم تبیین مفهوم کلیدی و اساسی آن است. لاکلائو و موفه از مفاهیم متعدد و گاهی پیچیده با جنبه‌های مختلف استفاده کرده‌اند که درک نظریه‌های آن‌ها و متعاقباً کاربرد آن‌ها مستلزم آگاهی از این مفاهیم است. انبوهی از مفاهیم در نظریه این دو متفکر نه تنها درک آن را تا حدودی دشوار کرده است، بلکه ابزارهای در دسترس پژوهشگران را برای شناخت روابط بین و برون جوامع گفتمانی حاکم و تحلیل آن تضمین می‌کند.

ویژگی منحصربه‌فرد مفاهیم ذکر شده این است که در زنجیره با یکدیگر مرتبط هستند و درک هر یک ما را به شناخت مفاهیم بعدی هدایت می‌کند. علاوه بر این، برخی از مفاهیم اساسی چندین مفهوم دیگر را در بر می‌گیرند. در واقع این مفاهیم زیرمجموعه مفاهیم اصلی هستند. در این بخش سعی شده است این دسته‌بندی‌ها مشخص شود (Dabirimehr, 2014: 1283-1287).

در نظریه لاکلائو و موفه، مفاهیم دال و مدلول نقش کلیدی دارند، دال‌ها موجودیت‌ها، مفاهیم، عبارات و نمادهای انتزاعی یا واقعی هستند. اگر در یک گفتمان خاص قرار گیرند، بر معانی خاصی دلالت خواهند کرد. شخص، نماد یا مفهومی که دال‌های دیگر پیرامون آن جمع‌آوری و بیان می‌شود، دال مرکزی نامیده می‌شود. دال مرکزی مانند یک عمود برای یک چادر است که اگر بلند شده باشد، چادر برافراشته شده است.

گفتمان کهکشانی منسجم است و دال بالایی هسته آن است و گرانث هسته مرکزی (دال)

نشانه‌های دیگر را جذب می‌کند. از سویی دال‌های شناور نشانه‌ها و مفاهیم در این نظریه به‌صورت دال‌های شناور هستند که گفتمان‌های مختلف سعی در معنا بخشیدن به آن‌ها دارند. دال شناور دالی است که مدلول آن شناور (غیرثابت) باشد. در این پژوهش از روش تحلیل گفتمان به‌عنوان یک روش ابزار تحلیل متن استفاده شده است. روش تحلیل گفتمان لاکلائو و موفه برای تحلیل گفتمان در سطح کلان و گفتمان به معنی نظام معنایی و نظام اندیشه‌ها کارایی دارد.

با استفاده از این روش می‌توانیم گفتمان‌های مختلف در دوران متفاوت، عناصر، دال‌ها، هویت‌ها، روابط، تغییرات، تکوین، رشد و هم‌مونیک‌شدن و زوال آن‌ها را شناسایی کنیم (وکیلی سحر و دیگران، ۱۴۰۲: ۲۱۰-۱۷۳). روش پژوهش این مقاله بر تحلیل گفتمان لاکلائو و موفه استوار است که به‌عنوان یک روش کیفی شده است و به بررسی نظام‌های معنایی و روابط هویتی درون متون می‌پردازد. در این روش، ابتدا متن پیمان‌نامه حدیبیه از کتاب *المغازی* واقدی به‌دلیل جامعیت و دقت آن انتخاب شد. سپس، با شناسایی گزاره‌های کلیدی متن، دال‌های معنایی و روابط میان آن‌ها استخراج گردید.

دال‌های مرکزی، به‌عنوان مفاهیمی که سایر نشانه‌ها حول آن‌ها سازمان می‌یابند، از طریق تحلیل صرفی و نحوی و بررسی بسامد مفاهیم در متن شناسایی شدند. این فرایند شامل سه مرحله است: ۱. تفکیک گزاره‌های متن و کدگذاری معنایی آن‌ها، ۲. شناسایی خرده‌گفتمان‌های سیاسی و مدنی براساس دال‌های مرکزی و ۳. تحلیل روابط هم‌افزا میان این خرده‌گفتمان‌ها برای تعیین گفتمان غالب. این روش، برخلاف تحلیل‌های تاریخی یا استراتژیک رایج، امکان کاوش عمیق‌تر در ساختارهای معنایی و هویتی معاهده را فراهم کرد و به درک جدیدی از جنبه‌های مدنی و تمدنی صلح حدیبیه منجر شد.

معرفی و نقد منابع تحقیق

در این پژوهش با بررسی منابع سنی و شیعه و مقایسه گزاره‌های موجود در هر یک از منابع این جمع‌بندی به‌دست آمده است که متن مفاد صلح حدیبیه در کتاب *مغازی* واقدی از جامعیت بیشتری برخوردار است. ویژگی‌های این کتاب که آن را از سایرین متمایز می‌کند، روش منطقی و توجه به ذکر جزئیات وقایع است که واقدی در نقل مطالب تاریخی برگزیده است. آرا و اخبار واقدی در مورد مغازی پیامبر(ص) مورد استناد هر دو گروه شیعه و سنی قرار گرفته است. در زیر به مقایسه هر یک از منابع و گزاره‌های آن‌ها با *مغازی* واقدی می‌پردازیم. در این پژوهش متن مفاد صلح‌نامه حدیبیه در این کتاب به شرح ذیل آمده است:

«فقال رسول الله صلى الله عليه و سلم: اكتب باسمك اللهم. فنزلت هذه الآية في سهيل حين ابي أن يقر بالرحمن: قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى. فقال رسول الله صلى الله عليه و سلم: أنا محمد بن عبد الله، فاكتب! فكتب: باسمك اللهم، هذا ما اصطلح عليه محمد بن عبد الله و سهيل بن عمرو، اصطلاحا على وضع الحرب عشر سنين، يأمن فيها الناس و يكف بعضهم عن بعض، على أنه لا إسلا و لا إغلال، و أن بيننا عيبه مكفوفه و أنه من أحب أن يدخل في عهد محمد و عقده فعل و أنه من أحب أن يدخل في عهد قريش و عقده فعل و أنه من أتى محمدا منهم به غير إذن وليه رده إليه و أنه من أتى قريشا من أصحاب محمد لم ترده، و أن محمدا يرجع عنا عامه هذا بأصحابه، و يدخل علينا قابل في أصحابه فيقيم ثلاثا، لا يدخل علينا به سلاح إلا سلاح المسافر، السيوف في القرب: پیامبر خدا (ص) فرمود: «بنویس: به نام تو ای خدا». هنگامی که سهیل [بن عمرو] از پذیرش نام «الرحمن» امتناع کرد، این آیه نازل شد: «بگو: خدا را بخوانید یا رحمن را بخوانید، هر کدام را که بخوانید، او دارای نام‌های نیکوست» (اسرا: ۱۱۰).

سپس پیامبر خدا (ص) فرمود: «من محمد بن عبد الله هستم، بنویس!» پس نوشته شد: «به نام تو ای خدا، این پیمان‌نامه‌ای است که محمد بن عبد الله و سهیل بن عمرو بر آن توافق کردند. آن‌ها بر توقف جنگ به مدت ده سال توافق نمودند که در این مدت مردم در امنیت باشند و از تعرض به یکدیگر خودداری کنند، به شرطی که هیچ‌گونه دزدی و خیانتی صورت نگیرد و میان ما امانتی محفوظ باشد و هرکس بخواهد به پیمان محمد و قرارداد او بپیوندد، این کار را انجام دهد و هرکس بخواهد به پیمان قریش و قرارداد آن‌ها بپیوندد، این کار را انجام دهد و هرکس بدون اجازه سرپرست خود از قریش به سوی محمد بیاید، به قریش بازگردانده شود و هرکس از یاران محمد به سوی قریش برود، بازگردانده نشود و این که محمد در سال جاری همراه یارانش بازگردد و سال آینده با یارانش وارد [مکه] شود و سه روز اقامت کند و جز با سلاح مسافر، یعنی شمشیرها در غلاف، وارد نشود» (واقعی، ۲۰۷ق: ۲ / ۶۱۱).

مفاد صلح‌نامه موجود در المغازی را می‌توان به ۱۳ گزاره تقسیم‌بندی کرد. جهت مقایسه متن صلح‌نامه حدیبیه در کتاب مغازی با منابع دیگر، لازم است گزاره‌های منابع به تفکیک مورد بررسی قرار گیرند. در کتاب مصنف عبدالرزاق تنها ۲ گزاره از متن صلح‌نامه موجود است که مربوط به بازگشت قریشیان به سوی آن‌ها و عدم بازگشت مسلمانان به سوی محمد(ص) است (صنعانی، ۲۱۱ق: ۵ / ۳۳۷): «بِاسْمِكَ اللَّهُمَّ» و «و على أنه لا يأتيك منا رجل» و إن كان على دينك إلا ردّته إلينا.

متن صلح‌نامه در کتاب سیره ابن هشام (۲۱۸ق: ۱ / ۳۱۷) شامل ۱۰ گزاره است: «باسمک

اللهم»، «هذا ما صالح عليه محمد بن عبد الله سهيل بن عمرو»، «اصطلحا على وضع الحرب عن الناس عشر سنين»، «و يكف بعضهم عن بعض»، «على أنه من أتى محمداً من قريش بغير إذن وليه رده عليهم»، «و من جاء قريشاً ممن مع محمد لم يردوه عليه»، «و إن بيننا عيبه مكفوفه»، «و أنه لا إسلال و لا إغلال»، «و أنه من أحب أن يدخل في عقد محمد و عهده دخل فيه» و «من أحب أن يدخل في عقد قريش و عهدهم دخل فيه».

بنابراین سیره ابن هشام در مقایسه با کتاب المغازی ۳ گزاره کمتر دارد. به عبارتی گزاره‌های «یأمن فیها الناس»، «و أن محمداً يرجع عنّا عامه هذا بأصحابه و يدخل علينا قابل فی أصحابه فیهیم ثلاثاً» و «لا يدخل علينا بسلاح إلا سلاح المسافر، السیوف فی القرب» در متن کتاب ابن هشام حذف شده است.

مفاد صلح‌نامه در طبقات ابن سعد شامل ۱۲ گزاره است. گزاره‌های موجود تقریباً با گزاره‌های مغازی واقدی یکسان است، تنها یک گزاره «باسمک اللهم: به نام تو ای خدا» در متن حذف شده است: هَذَا مَا صَالِحَ عَلَيْهِ مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ وَ سُهَيْلُ بْنُ عَمْرٍو. وَ اصْطَلَحَا عَلَى وَضْعِ الْحَرْبِ عَشْرَ سِنِينَ يَأْمَنُ فِيهَا النَّاسُ وَ يَكْفُ بَعْضُهُمْ عَنْ بَعْضٍ. عَلَى أَنَّهُ لَا إِسْلَالَ وَ لَا إِغْلَالَ. وَ أَنَّ بَيْنَنَا عَيْبَهُ مَكْفُوفَهُ. وَ أَنَّهُ مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَدْخُلَ فِي عَهْدِ مُحَمَّدٍ وَ عَقْدِهِ فَعَلَّ. وَ أَنَّهُ مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَدْخُلَ فِي عَهْدِ قُرَيْشٍ وَ عَقْدِهَا فَعَلَّ. وَ أَنَّهُ مَنْ أَتَى مُحَمَّدًا مِنْهُمْ بِغَيْرِ إِذْنٍ وَ لِيَهُ رَدُّهُ إِلَيْهِ. وَ أَنَّهُ مَنْ أَتَى قُرَيْشًا مِنْ أَصْحَابِ مُحَمَّدٍ لَمْ يَرُدُّوهُ. وَ إِنْ مُحَمَّدًا يَرْجِعُ عَنَّا عَامَهُ هَذَا بِأَصْحَابِهِ وَ يَدْخُلُ عَلَيْنَا قَابِلًا فِي أَصْحَابِهِ فَيَقِيمُ بِهَا ثَلَاثًا. لَا يَدْخُلُ عَلَيْنَا بِسِلَاحٍ إِلَّا سِلَاحِ الْمُسَافِرِ السِّوْفِ فِي الْقُرْبِ». (ابن سعد، ۲۳۰ق: ۷۴/۲).

مفاد صلح‌نامه در کتاب المصنف ابن ابی شیبیه، شامل ۵ گزاره است: «باسمک اللهم»، «وکان فی شرطهم أن بیننا للعیبه المکفوفه: و در شرط‌های آن‌ها این بود که میان ما امانتی محفوظ باشد»، «و أنه لا أَسْلَالَ وَ لا إِغْلَالَ: و این که هیچ‌گونه خیانت و دزدی صورت نگیرد»، «و أنه مَنْ أَتَاكُمْ مِنْنا رَدَدْتُمُوهُ عَلَيْنَا: و این که هرکس از ما به‌سوی شما آمد، او را به ما بازگردانید»، «و مَنْ أَتَاكُمْ مِنْنا رَدَدْتُمُوهُ عَلَيْنَا: و این که هرکس از شما به‌سوی ما آمد، او را به ما بازگردانید» و «و من أتانا منكم لم نردده عليكم: و هرکس از شما به‌سوی ما آمد، او را به شما بازگردانیم» که تأکیدش بیشتر در مورد عدم اسارت، بازگشت قریش به قبیلهٔ خود و عدم بازگشت مسلمانان به‌سوی پیامبر(ص) است (ابن ابی شیبیه، ۲۳۵ق: ۳۸۲/۷).

متن صلح‌نامه در کتاب صحیح بخاری از ابن اسحاق روایت شده است که شامل ۳ گزاره است که در این منبع به‌صورت کلی مفاد صلح‌نامه ذکر شده است. در این کتاب مفاد به‌صورت یک‌طرفه از سوی سهیل بن عمرو بیان شده است و مفاد از سوی پیامبر(ص) ذکر نگردیده است

(بخاری، ۲۵۶ق، ۶ / ۳۶۴): «أَنَّه لَمَّا كَاتَبَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، سُهَيْلَ بْنَ عَمْرٍو، يَوْمَ الْخُدَيْبِيَّةِ، عَلَى قَضِيَّةِ الْمُدَّةِ: ابْنِ كِه هَنگامی که رسول خدا (ص) در روز حدیبیه با سهیل بن عمرو درباره مدت [صلح] پیمان نامه نوشتند»، «لَا يَأْتِيكَ مِنَّا أَحَدٌ، وَإِنْ كَانَ عَلَى دِينِكَ، إِلَّا رَدَدْتَهُ إِلَيْنَا: هِيچ کس از ما به سوی تو نیاید، حتی اگر بر دین تو باشد، مگر این که او را به ما بازگردانی» و «وَوَخَلَيْتَ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُ: و میان ما و او (فردی که به سوی ما آمده) مانع نشوی».

در کتاب صحیح مسلم، از ابن ابی شیبیه نقل روایت صورت گرفته است، متن صلح نامه دارای ۴ گزاره است: «بِاسْمِكَ اللَّهُمَّ: به نام تو ای خدا»، «اُكْتُبُ مِنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ: بنویس: از محمد بن عبدالله»، «فَاشْتَرَطُوا عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ مَنْ جَاءَ مِنْكُمْ لَمْ نَرُدَّهُ عَلَيْكُمْ: بر پیامبر (ص) شرط کردند که هر کس از شما به سوی ما بیاید، او را به شما باز نمی گردانیم» و «وَمَنْ جَاءَ مِنْكُمْ مِنَّا رَدَدْتُمُوهُ عَلَيْنَا: و هر کس از ما به سوی شما بیاید، او را به ما باز گردانید» که تنها شرط بازگشت قریش و عدم بازگشت مسلمانان به سوی قبائل خود، به عنوان شروط صلح نامه ذکر گردیده است^۱.

اما در مقایسه با متن مصنف ابن ابی شیبیه، عبارت «محمد بن عبدالله» اضافه گردیده است در حالی که در عبارت بعدی «نبي صلی الله علیه و سلم» را آورده که کاملاً با مفهوم عبارت اولی تفاوت دارد. در کتاب *انساب / الأشراف* بلاذری (نیشابوری، ۳۶۱ق: ۳ / ۱۴۱۱) نقل به معنی از سوی واقدی صورت گرفته است^۲. روایت این کتاب ۱۰ گزاره از مفاد صلح نامه را شامل می شود:

«و عيبه مكفوفه»، «على أن يأمنن بعضهم بعضاً»، «على أن لا إغلال ولا إرسال»، «فمن قدم مكة حاجاً أو معتمراً أو مجتازاً إلى اليمن أو الطائف فهو آمن: هر کس به عنوان حاجی،

۱. حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ. حَدَّثَنَا عَفَّانُ. حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ ثَابِتٍ، عَنْ أَنَسٍ: أَنَّ قُرَيْشًا صَلَّحُوا النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. فِيهِمْ سُهَيْلُ بْنُ عَمْرٍو. فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِعَلِيٍّ «اُكْتُبْ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ». قَالَ سُهَيْلٌ: أَمَّا بِاسْمِ اللَّهِ، فَمَا نَدْرِي مَا بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. وَ لَكِنْ اُكْتُبْ مَا نَعْرِفُ: بِاسْمِكَ اللَّهُمَّ. فَقَالَ «اُكْتُبْ مِنْ مُحَمَّدِ بْنِ رَسُولِ اللَّهِ» قَالُوا: لَوْ عَلِمْنَا أَنَّكَ رَسُولُ اللَّهِ لَأَتَّبَعْنَاكَ. وَ لَكِنْ اُكْتُبْ اسْمَكَ وَ اسْمَ أَبِيكَ. فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «اُكْتُبْ مِنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ» فَاشْتَرَطُوا عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ مَنْ جَاءَ مِنْكُمْ لَمْ نَرُدَّهُ عَلَيْكُمْ. وَ مَنْ جَاءَ مِنْكُمْ مِنَّا رَدَدْتُمُوهُ عَلَيْنَا.

۲. قال الواقدي، قال ابن الزناد [۱]، عن أبيه قوله «لا إرسال»، يريد دس [۲] السلاح و سله سرا، و قوله «لا إغلال»، يقول لا ينطوون على غلّ. و العرب تقول: أغللت في الشيء. و قوله «و عيبه مكفوفه»، أي مشرّحه. و هذا مثل ... حدثنا علي، (ثنا) أبو عبيد [۳]، حدثنا عثمان بن صالح، عن ابن لهيعة، عن أبي الأسود، عن عروة في حديث طويل قال فهدت قریش رسول الله صلی الله علیه و سلم. و صالحته علی سنين أربع و علی أن يأمنن بعضهم بعضاً، علی أن لا إغلال ولا إرسال، فمن قدم مكة حاجاً أو معتمراً أو مجتازاً إلى اليمن أو الطائف فهو آمن، و من قدم المدينة من المشركين عامداً للشأم أو المشرق فهو آمن.

عمره‌گزار یا مسافری که به سوی یمن یا طائف می‌رود به مکه بیاید، در امان است»، «من قدم المدینه من المشرکین عامداً للشأم أو المشرق فهو آمن: هرکس از مشرکان به قصد شام یا مشرق به مدینه بیاید، در امان است»، «علی أنه من أتى رسول الله صلى الله عليه وسلم رده إليهم»، «من أتاهم من المسلمين لم يردوه إليه»، «أن يرجع عامه هذا»، «فإذا كان العام القابل دخل مكة ومع سلاح الراكب، و لا يدخلها إلا بالسيوف في القرب: و هنگامی که سال آینده فرابرسد، [محمد] وارد مکه شود و با خود سلاح سوارکار بیاورد، و جز با شمشیرها در غلاف وارد آن نشود» و «فیقیم ثلاثاً».

در کتاب تاریخ طبری روایت صلح حدیبیه از ابن اسحاق نقل شده و همانند سیره ابن هشام، صلح‌نامه شامل ۱۰ گزاره است (طبری، ۳۱۰ق: ۲/۶۳۴): «باسمک اللهم»، «هذا ما صالح عليه محمد بن عبد الله سهيل بن عمرو»، «اصطلاحاً علی وضع الحرب عن الناس عشر سنين»، «و یکف بعضهم عن بعض»، «علی انه من اتى رسول الله من قريش بغير اذن وليه رده عليهم»، «و من جاء قريشاً ممن مع رسول الله لم ترده عليه»، «و إن بيننا عيبه مكفوفه»، «و أنه لا إسلال و لا إغلال»، «و انه من أحب ان يدخل في عقد رسول الله و عهده دخل فيه» و «من أحب أن يدخل في عقد قريش و عهدهم دخل فيه». تفاوتی که در این منبع نسبت به المغازی واقدی و سیره ابن هشام مشاهده می‌شود در گزاره‌های ۵، ۶ و ۹ است. به این ترتیب که در این گزاره‌ها به جای واژه «محمد» از «رسول الله» استفاده شده است.

بنابراین متن صلح‌نامه در کتاب المغازی از دقت بیشتری برخوردار است. مفاد صلح‌نامه در کتاب دلائل النبوه بیهقی شامل ۱۱ گزاره است (بیهقی، ۴۵۸ق: ۴/۱۴۵) که تقریباً با گزاره‌های مغازی واقدی یکسان است، اما راوی آن ابن اسحاق است: «حَتَّى وَقَعَ الصُّلْحُ عَلَيَّ أَنْ تُوَضَعَ الْحَرْبُ بَيْنَهُمَا عَشْرَ سِنِينَ»، «و أَنْ يَأْمَنَ النَّاسُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ»، «و أَنْ يَرْجِعَ عَنْهُمْ عَامَهُمْ ذَلِكَ حَتَّى إِذَا كَانَ الْعَامُ الْمُقْبِلُ»، «قَدِمَهَا خَلَوْا بَيْنَهُ وَ بَيْنَ مَكَّةَ»، «فَأَقَامَ بِهَا ثَلَاثًا»، «و أَنَّهُ لَا يَدْخُلُهَا إِلَّا بِه سِلَاحِ الرَّكِبِ، وَ السُّيُوفِ فِي الْقُرْبِ»، «و أَنَّهُ مَنْ أَتَانَا مِنْ أَصْحَابِكَ بِغَيْرِ إِذْنٍ وَ لِيِهِ لَمْ نَرُدَّهُ عَلَيْكَ»، «و أَنَّهُ مَنْ أَتَاكَ مِنَّا بِغَيْرِ إِذْنٍ وَ لِيِهِ رَدَدْتَهُ عَلَيْنَا»، «و أَنْ بَيْنَنَا وَ بَيْنَكَ عَيْبَةٌ مَكْفُوفَةٌ»، «و أَنَّهُ لَا إِسْلَالَ وَ لَا إِغْلَالَ» و «حَتَّى إِذَا لَمْ يَبْقَ إِلَّا أَنْ يُكْتَبَ الْكِتَابُ»، اما با توجه به این که مغازی واقدی متقدم‌تر از دلائل النبوه بیهقی است، از منظر نویسنده مورد وثاقت بیشتری است. در جدول شماره ۱ دسته‌بندی کلی از مجموع گزاره‌های صلح‌نامه حدیبیه در هر یک از منابع به ترتیب قرن ارائه شده است.

جدول ۱. مقایسه گزاره‌های منابع سده سوم تا پنجم

منابع براساس قرن	المغازی ۲۰۷ق	مصنف عبدالرزاق ۲۱۱ق	سیره ابن هشام ۲۱۸ق	طبقات ۲۳۰ق	مصنف ابن ابی شیبه ۲۳۵ق	صحیح بخاری ۲۵۶ق	صحیح مسلم ۲۶۱ق	انساب الأشراف بلاذری ۲۷۹ق	تاریخ طبری ۳۱۰ق	الارشاد ۱۳ق	دلائل النبوه بیهقی ۴۵۸ق	گزاره‌ها
+	+	+	+	-	+	-	+	-	+	+	-	باسمک اللهم
+	-	-	+	+	-	+	-	-	+	-	-	هذا ما اصطلح عليه محمد بن عبدالله و سهیل بن عمرو
+	-	-	+	+	-	-	-	-	+	-	+	اصطلحا علی وضع الحرب عشر سنين
+	-	-	-	+	-	-	-	+	-	-	+	یأمن فیها الناس
+	-	-	+	+	-	-	-	+	+	-	-	و یکف بعضهم عن بعض
+	-	-	+	+	+	-	-	+	+	-	+	علی أنه لا إسلال و لا إغلال
+	-	-	+	+	+	-	-	+	+	-	+	و أن بیننا عیبه مکفوفه
+	-	-	+	+	-	-	-	+	+	-	-	و أنه من أحب أن یدخل فی عهد محمد و عقده فعل
+	-	-	+	+	-	-	-	+	+	-	-	و أنه من أحب أن یدخل فی عهد قریش و عقدها فعل
+	-	-	+	+	+	+	+	+	+	-	+	أنه من أتى محمدا منهم بغير إذن ولیه رده إلیه
+	-	-	+	+	+	+	+	+	+	-	+	و أنه من أتى قریشا من أصحاب محمد لم ترده
+	-	-	+	+	-	-	-	+	+	-	+	و أن محمدا يرجع عتاً عامه هذا بأصحابه و یدخل علینا قابل فی أصحابه فقیم ثلاثا
+	-	-	+	+	-	-	-	+	+	-	+	لا یدخل علینا بسلاح إلا سلاح المسافر، السیوف فی القرب
۱۳	۳	۱۰	۱۲	۵	۳	۳	۱۰	۱	۸	مجموع گزاره‌ها		

وضعیت گفتمانی صلح حدیبیه

باتوجه به ساختار اجزای پیمان نامه و لزوم مراجعه به گزاره‌ها و متن برای شناسایی گفتمان‌ها، متن پیمان نامه به صورت تفکیک شده و با شماره بندی آورده شده تا در حین تحلیل گزاره‌ها به شماره‌ها ارجاع داده شود. از آنجاکه هر بافت و بستر در درون ساختار خود یا به قول میشل فوکو تاریخی، گفتمان خاص خود را تولید و زاویه دیدی مجزا برای خواننده تعریف می‌کند تا از آن طریق به امر واقع بنگرد (پورمختار و دیگران، ۱۴۰۰: ۴۸)؛ بنابراین براساس جدول ۱ مشاهده می‌شود دو گفتمان سیاسی و مدنی به عنوان گفتمان‌های این پیمان نامه هستند؛ بنابراین منظومه گفتمانی پیمان نامه حدیبیه شامل دو خرده گفتمان سیاسی و مدنی است.

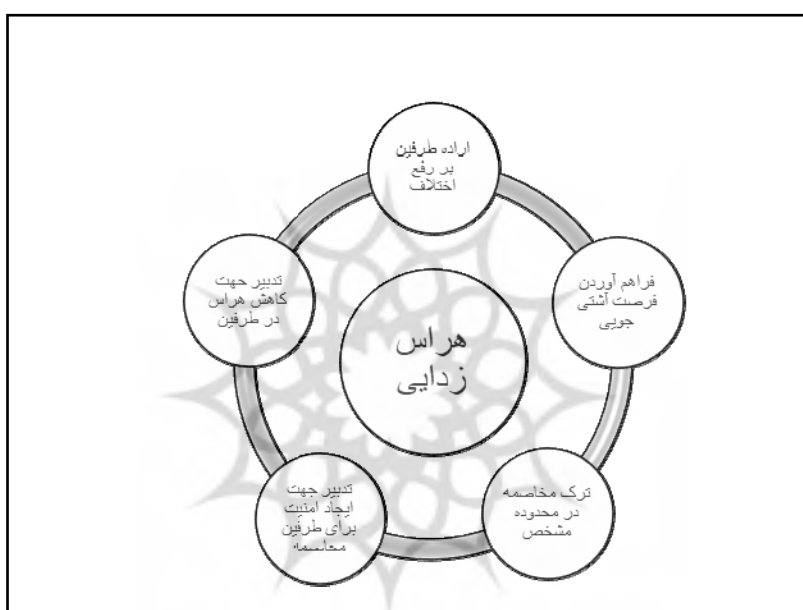
جدول ۲. وضعیت گفتمانی صلح حدیبیه

شماره گزاره‌ها	گزاره‌ها	نشانه‌های گزاره‌ها	دال مرکزی حاصل از نشانه‌های گزاره‌ها	خرده گفتمان
۲	هذا ما اصطلاح علیه محمد بن عبدالله و سهیل بن عمرو: «این پیمان صلحی است که محمد بن عبدالله و سهیل بن عمرو بسته‌اند»	اصرار بر موازنه جایگاه طرفین / ملاحظات طرفین بدون در نظر گرفتن جایگاه‌های منزلتی / اراده طرفین برای رفع اختلاف		سیاسی و مدنی
۳	اصطلاحاً علی وضع الحرب عشر سنین «توافق کردند که به مدت ده سال ترک مخاصمه کنند»	اراده طرفین برای توافق / ترک مخاصمه در محدوده زمانی مشخص / بازدارندگی دو سویه		سیاسی
۴	یأمن فیها الناس «در آن مدت مردم در امان باشند»	تدبیر جهت ایجاد امنیت برای طرفین مخاصمه / فراهم آوردن شرایط روحی و روانی مبتنی بر آرامش طرفین	هراس زدایی	سیاسی و مدنی
۶	علی أنه لا إسلال و لا إغلال «نسبت به یکدیگر خیانت نکنند و سرقت و غارتی انجام ندهند»	تدبیر جهت مبارزه با تعدی به منظور کاهش هراس طرفین / تدبیر جهت مبارزه با فساد به منظور ایجاد آرامش / رفع و دفع گرایبی ترس از مفسده (خیانت و غارت)		سیاسی

سیاسی و مدنی		فراهم آوردن فرصت آشتی جوئی / کوشش برای عادی سازی شرایط	لا یدخل علینا بسلاح إلا سلاح المسافر، السیوف فی القرب «هیچ گونه اسلحه ای جز همان مقدار که برای مسافر ضروری است همراه نیاورد»	۱۳
مدنی	مؤالفت	آغاز با عبارت افتتاحیه عرفی به جای عبارت دینی / تدبیر جهت رضایت طرفین	باسمک اللهم «به نام تو ای خدا»	۱
سیاسی و مدنی		تدبیر جهت عدم تعرض به یکدیگر / تدبیر جهت حفظ حریم های طرفین	و یکف بعضهم عن بعض «متعرض همدیگر نشوند»	۵
مدنی		اقتناع طرفین با دادن فضای مبتنی بر آزادی و اختیار / توسعه ظرفیت های انسانی مبتنی بر اختیار با اقتناع طرفین	و أنه من أحب أن یدخل فی عهد محمد و عقده فعل «هرکس دوست داشته باشد که به آیین و پیمان محمد در آید آزاد باشد»	۸
مدنی		اقتناع طرفین با دادن فضای مبتنی بر آزادی و اختیار / توسعه ظرفیت های انسانی مبتنی بر اختیار با اقتناع طرفین	و أنه من أحب أن یدخل فی عهد قریش و عقدها فعل «هر کس مایل باشد به آیین و پیمان قریش در آید آزاد باشد»	۹
مدنی		حفظ مرزهای قبیله ای برای قریش / تدبیر در جهت حفظ حریم ها / تدبیر در جهت عقل گرایی	أنه من أتى محمدا منهم بغير إذن ولیه رده إلیه «هر کس از قریش که بدون اجازه ولی خود پیش محمد بیاید او را برگرداند»	۱۰
مدنی		تدبیر جهت حفظ آزادی مسلمانان / تدبیر جهت حفظ اختیار مسلمانان / تدبیر در جهت عدالت	و أنه من أتى قریشا من أصحاب محمد لم ترده «اگر کسی از اصحاب محمد به قریش پناهنده شود، او را برنگردانند»	۱۱
مدنی		تدبیر جهت حفظ حریم ها	و أن محمداً یرجع عنا عامه هذا بأصحابه و یدخل علینا قابل فی أصحابه فیقیم ثلاثاً «محمد امسال را برگردد و سال آینده همراه یاران خود بازگردد و فقط ۳روز اقامت کند»	۱۲

الف. خرده‌گفتمان سیاسی

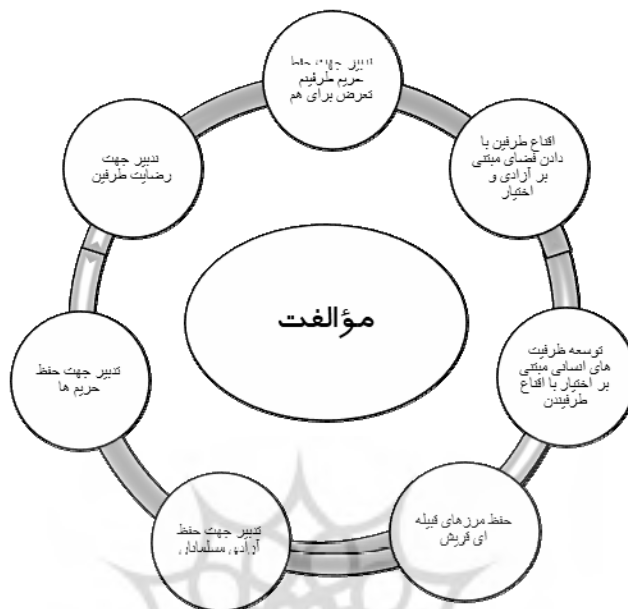
خرده‌گفتمان سیاسی با دال مرکزی «هراس زدایی» شکل گرفته که مفاصل آن شامل گزاره ۲: «اراده طرفین برای رفع اختلاف»، گزاره ۳: «ترک مخاصمه در محدوده زمانی مشخص»، گزاره ۴: «تدبیر جهت ایجاد امنیت برای طرفین مخاصمه»، گزاره ۶: «تدبیر جهت کاهش هراس در طرفین» و گزاره ۱۳: «فراهم آوردن فرصت آشتی جویی» است.

شکل ۱. خرده‌گفتمان سیاسی منظومه گفتمانی پیمان‌نامه حدیبیه

ب. خرده‌گفتمان مدنی

خرده‌گفتمان مدنی با دال مرکزی «مؤالفت» و مفاصل با گزاره ۱: «تدبیر جهت رضایت طرفین»، گزاره ۵: «تدبیر جهت حفظ حریم طرفین»، گزاره ۸: «اقناع طرفین با دادن فضای مبتنی بر آزادی و اختیار»، گزاره ۹: «توسعه ظرفیت‌های انسانی مبتنی بر اختیار با اقناع طرفین»، گزاره ۱۰: «حفظ مرزهای قبیله‌ای قریش»، گزاره ۱۱: «تدبیر جهت حفظ آزادی مسلمانان» و گزاره ۱۲: «تدبیر جهت حفظ حریمها» مشخص شده است.

شکل ۲. خرده گفتمان مدنی منظومه گفتمانی صلح حدیبیه

در مرحله توصیف و در مقدمه این منظومه گفتمانی در گزاره ۲، از فعل «اصطَلَحَ علیه» بر وزن افتَعَلَ استفاده شده است. با توجه به اضافه شدن حرف ربط «علی» معنی واژه تغییر می یابد و تحت معنی «اتفاق داشتن بر امری» کاربرد خواهد داشت. در واقع شروع گفتمان با به کار بردن چنین گزاره‌ای از اعلام صریح فضای صلح بین مسلمانان و قریش نشان خواهد داشت. این گزاره با در نظر گرفتن این که پیمانی بین محمد (ص) و سهیل بن عمرو بسته می شود، می تواند دلالت بر نشانه سیاسی و مدنی «اصرار بر موازنه جایگاه طرفین»، «ملاحظات طرفین بدون در نظر گرفتن جایگاه‌های منزلتی» و «اراده طرفین برای رفع اختلاف» باشد.

شروع گزاره ۳ با دوباره به کار بردن فعل «اصطلاحا علی» تأکیدی بر واقع شدن امر صلح بین طرفین است که صریحاً به مدت معلوم ۱۰ سال مشخص شده است. همچنین به کار بردن ترکیب «عشر سنین» در این گزاره برای ۱۰ سال صلح را بین مردم برقرار می سازد که این خود دغدغه بزرگی از وجود جنگ و هراس را در فکر مردم از بین خواهد برد. در واقع یک دهه زمانی است که مردم در آن می توانند برای مسیر زندگی خود بدون نگرانی از آشوب و جنگ، راه روشنی را اتخاذ کنند.

به عبارتی یک دهه زمانی است که یک نسل در آن می تواند بدون دغدغه جنگ پرورش و رشد کند؛ بنابراین نشانه سیاسی «اراده طرفین برای توافق»، «ترک مخاصمه در محدوده زمانی

مشخص» و «بازدارندگی دوسویه» را در برخواهد داشت. در گزاره ۴ به کار بردن واژه «الناس» به جای واژه‌های احتمالی «المؤمنون» و «المشركين» خود گویای این مطلب خواهد بود که تفکیکی بین افراد و دسته‌بندی بینشان صورت نگرفته و فرقی بین آنان گذاشته نشده است. انتخاب این واژه سبب شکل‌گیری فضای یک‌دستی بین افراد خواهد شد، فضایی که در آن برتری نسبت به دیگری وجود ندارد. در ادامه گزاره ۴ با تمرکز بر «الناس» تأکید بر فضای امن بین مردم دارد؛ بنابراین می‌توان نشانه سیاسی و مدنی «تدبیر جهت ایجاد امنیت برای طرفین مخامصه» و «فراهم آوردن شرایط روحی و روانی مبتنی بر آرامش طرفین» را برای آن در نظر گرفت. با گزاره ششمین دال مرکزی خرده‌گفتمان سیاسی در حال شکل‌گیری است. در این گزاره واژه «اسلال» به معنی دزدیدن، شمشیر کشیدن و رشوت است. همچنین واژه «اغلال» به معانی مختلف آمده است از جمله: کینه برداشتن و خیانت کردن و غله آوردن زمین و از غنیمت کفار چیزی دزدیدن و گیاه غال آوردن زمین و برای عیال غله آوردن و پوست چنان کندن قصاب که چیزی از گوشت بر آن چسبیده باشد و نیک نظر کردن و بند برنهادن به زمین بی‌گیاه (ابن معروف، بی تا: ۱۹۰-۱۸۹).

در این گزاره هر گونه پیامدی از نوع دزدیدن از یکدیگر، اسارت و زندانی شدن نفی شده است. آنچه به عنوان شاخص سیاسی در اینجا می‌توان معرفی کرد، «تدبیر در جهت مبارزه با تعدی به منظور کاهش هراس طرفین»، «تدبیر جهت مبارزه با فساد به منظور ایجاد آرامش» و «رفع و دفع‌گرایی ترس از مفسده (خیانت و غارت)» خواهد بود. در نهایت با گزاره ۱۳، در این گزاره هر گونه سلاحی جز سلاح ضروری مسافر مطلقاً ممنوع اعلام می‌شود و نشانه سیاسی و مدنی «فراهم آوردن فرصت آشتی جویی» و «کوشش برای عادی‌سازی شرایط» دال مرکزی خرده‌گفتمان سیاسی (باتوجه به بسامد گفتمان سیاسی) تحت عنوان «هراس‌زدایی» تکمیل می‌گردد.

بنابراین از مجموع گزاره‌های ۱۳ و ۶ و ۴ و ۳ و ۲ دال مرکزی خرده‌گفتمان سیاسی، تحت عنوان «هراس‌زدایی» شکل می‌گیرد. مفهوم هراس‌زدایی در اینجا به معنی در امان بودن، از بین بردن ترس، امنیت و آسایش است.

گزاره ۱ با به کار بردن و اضافه شدن پسوند «هم» به واژه «الله» ترکیب ندایی مبنی بر پذیرش ادعای طرف مقابل در بیان نام خدا به شیوه‌ای که برای وی مورد قبول باشد، بیان می‌کند. در واقع نوعی سازش قطعی در بیان این گزاره وجود دارد. می‌توان چنین استنباط کرد که «به نام تو ای خدا» مورد قبول هر دو طرف است و اختلافی مابین وجود ندارد. شروع مفاد پیمان‌نامه با چنین گزاره‌ای خواستار از بین بردن هرگونه غبار کینه و اختلاف است و در واقع نشانه مدنی

«آغاز با عبارت افتتاحیه عرفی به جای عبارت دینی» و «تدبیر در جهت رضایت طرفین» را شکل می‌دهد.

گزاره ۵ در ادامه گزاره ۴ که مبنی بر ایجاد فضای امن بین مردم بود، با به‌کار بردن فعل «یکف» که از جنبه‌ای به معنی «مساوی» است، هرگونه اختلاف قومی و برتری را منع کرده و مردم را با یکدیگر برابر دانسته و بنابراین آن‌ها را از هر نوع تعرض قومی - قبیله‌ای بری اعلام می‌کند و نشانه مدنی و سیاسی «تدبیر جهت عدم تعرض به یکدیگر» و «تدبیر جهت حفظ حریم‌های طرفین» از آن منتج می‌شود.

گزاره ۸ و ۹ با شروع جمله اسمیه و به‌کار بردن کلمه تأکیدی «آنه» مصالحه مسلمانان را نسبت به همه اقوام نشان می‌دهد. یعنی آزادی تام در قبول و پذیرش عقاید مسلمانان. از سویی دیگر هرکس در پذیرش آیین قریش مختار و آزاد خواهد بود و این دو گزاره نشان از اوج دموکراسی مدنی در این پیمان‌نامه است؛ بنابراین نشانه مدنی «اقناع طرفین با دادن فضای مبتنی بر آزادی و اختیار» و «توسعه ظرفیت‌های انسانی مبتنی بر اختیار با اقناع طرفین» از این گزاره شکل می‌گیرد. بر این اساس در ادامه در گزاره ۱۰ افرادی که از قریش به مسلمانان روی آوردند، به قریش بازگردانیده می‌شوند. در این گزاره قریش به عنوان «ولی» و سرپرست قریشیان معرفی شده است که این به معنی دادن تمام اختیارات به قریش در قبال افراد قبیله‌اش است. با انتخاب چنین واژه‌ای ایجاد حس سازش و مدارا چندین برابر خواهد شد و نشانه مدنی «حفظ مرزهای قبیله‌ای برای قریش»، «تدبیر در جهت حفظ حریم‌ها» و «تدبیر در جهت عقل‌گرایی» از آن شکل می‌گیرد.

از سویی دیگر در ادامه گزاره ۱۰، در گزاره بعدی ۱۱ هرکسی از مسلمانان به قریش برگردد نیازی به تحویل وی از سوی قریشیان نیست، در روایات پیامبر(ص) قلبی بودن ایمان به عنوان اصلی بدیهی پذیرفته شده است. قلبی بودن ایمان به این معناست که به اجبار نمی‌توان ایمان را به قلب کسی وارد یا از آن خارج کرد (میرزایی مهرآبادی و ولوی، ۱۴۰۱: ۱۵۸) و این گزاره نشان‌دهنده احترام به آزادی انتخاب افراد در پیوستن به قریش است که به عنوان یک اصل مدنی، به مفهوم عدالت اجتماعی مرتبط است. عدالت در اینجا به معنای تضمین حق انتخاب بدون اجبار و ایجاد فضایی برای همزیستی مسالمت‌آمیز میان گروه‌های متخاصم تعریف می‌شود.

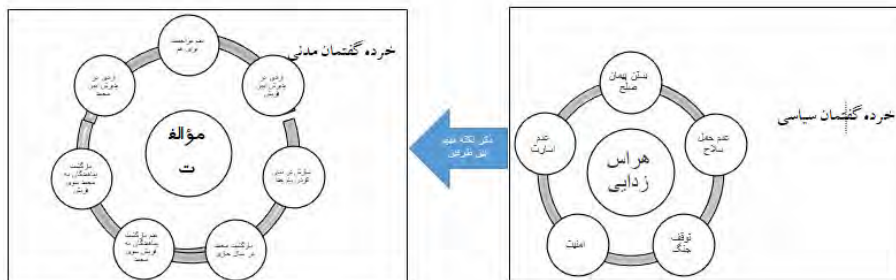
منابع تاریخی، مانند *المغازی* واقدی، نشان می‌دهند که این شرط بخشی از توافق دوجانبه برای کاهش تنش‌ها و احترام به حقوق متقابل بوده است که خود مبنایی اجتماعی برای عدالت در چارچوب معاهده فراهم می‌کند؛ بنابراین شامل نشانه مدنی «تدبیر جهت حفظ آزادی

مسلمانان»، «تدبیر جهت حفظ اختیار مسلمانان» و «تدبیر در جهت عدالت» است. در گزاره ۱۲ با به‌کار بردن جمله اسمیه و واژه تأکیدی «أَنَّ» اشاره به همراهی با قریش مبنی بر نماندن در سال جاری و بازگشت در سال آینده به صورت مدت معلوم سه روزه دارد. از گزاره ذکر شده، نشانه مدنی با عنوان «حفظ حریمها» شکل خواهد گرفت؛ بنابراین مجموع گزاره‌های ۱۲ و ۱۱ و ۹ و ۵ و ۸ ادال مرکزی خرده‌گفتمان مدنی (باتوجه به بسامد گفتمان مدنی)، تحت عنوان «مؤالفت» به معنای سازش و مدارا را معرفی می‌کنند.

در بین گزاره‌ها گزاره هفتم به عنوان دال شناور، دالی که گفتمان‌های مختلف می‌کوشند به آن معنا دهند، بین خرده‌گفتمان‌های سیاسی و مدنی معرفی می‌گردد. این گزاره بدین صورت معنی می‌شود که «ذکر یک نکته (خلأیی) بین طرفین خالی مانده است». واژه «عیبه مکفوفه» به معنای نقطه کور نتوانسته در تثبیت معنایی هیچ‌کدام از گفتمان‌های مذکور مؤثر باشد تا بتواند به صورت یک وقته (هویت موقت) در حلقه این دو خرده‌گفتمان قرار گیرند. به همین دلیل این گزاره به شکل دال شناور در این منظومه معلق است که به دنبال آن گزاره‌های ۸ که مدلول خرده‌گفتمان سیاسی است و گزاره‌های ۱۱ و ۱۰ و ۹ که مدلول خرده‌گفتمان مدنی هستند، به گزاره ۷م معنا می‌بخشند.

باتوجه به این که هر دو خرده‌گفتمان سیاسی و مدنی دارای دال‌های مرکزی هم‌جهت و نه در مخالفت با هم هستند بنابراین به دنبال به حاشیه‌راندن یکدیگر نخواهند بود. این دو خرده‌گفتمان در جهت تقویت یکدیگر، خرده‌گفتمان مدنی را ایجاد می‌کنند. به گفته لاکلائو و موفه اسطوره‌سازی و وجه استعارای گفتمان مدنی در اینجا شکل می‌گیرد (تقوی، ۱۳۹۷: ۱۰-۳۲)؛ بنابراین پیامبر (ص) در این صلح‌نامه در بستری از گفتمان مدنی و نگاهی فرادینی سعی در ایجاد سازش و مؤالفت در بین مسلمانان و مشرکان داشته‌اند و از نظر فضای سیاسی و مدنی به نهادینه‌شدن هنجارهای جدید کمک کرده است (بختیاری، ۱۳۹۰: ۹۵).

به عبارتی پیامبر (ص) ابتدا فضای امن بدون ترس و بدون جنگ‌های پی‌درپی را پایه‌گذاری کردند و سپس آزادی در دین هر یک از طرفین مسلمان و مشرک را اساسی برای پذیرش یکدیگر قرار دادند و این از نگاه این مقاله شگفت‌انگیزترین سازش‌ها محسوب می‌شود.

شکل ۳. منظومه گفتمانی پیمان نامه حدیبیه

نتیجه گیری

معاهده حدیبیه به عنوان یک سند تاریخی و دیپلماتیک، بستری برای شکل گیری یک گفتمان مدنی فراهم کرد که فراتر از چارچوب‌های صرفاً سیاسی، به ایجاد یک الگوی تمدنی برای تعامل بین گروهی منجر شد. این معاهده با تکیه بر خرده گفتمان‌های سیاسی و مدنی، حول دو دال مرکزی «هراس زدایی» و «مؤالفت» سازمان یافته است. خرده گفتمان سیاسی، که با مفاهیمی چون «پیمان صلح»، «توقف جنگ»، «عدم اسارت»، «امنیت» و «عدم حمل سلاح» تعریف می شود، هراس زدایی را به عنوان پیش نیاز ایجاد فضای امن و اعتماد متقابل میان طرفین معرفی می کند. این مفاهیم که ریشه در ضرورت‌های اجتماعی و سیاسی زمان خود دارند، زمینه ساز کاهش تنش‌ها و ایجاد تعادل در روابط بین گروه‌های متخاصم شدند. از سوی دیگر، خرده گفتمان مدنی با دال مرکزی «مؤالفت» شکل گرفته است که از طریق مفاهیمی چون «سازش در بیان نام خدا»، «عدم مزاحمت برای یکدیگر»، «آزادی در پذیرش آیین محمد(ص)»، «آزادی در پذیرش آیین قریش»، «بازگشت پناهندگان به قریش از سوی محمد(ص)»، «عدم بازگشت پناهندگان به محمد(ص) از سوی قریش» و «بازگشت محمد(ص) در سال جاری» تبیین می شود. این مفاهیم نشان دهنده احترام به انتخاب‌های فردی و گروهی در چارچوب یک توافق اجتماعی هستند که به نوبه خود، به ایجاد یک فضای مدنی مبتنی بر هم‌زیستی مسالمت‌آمیز کمک کرده است. پیوستگی این دو خرده گفتمان، بدون وجود خرده گفتمان رقیب، بیانگر هم‌افزایی آن‌ها در شکل گیری یک گفتمان مدنی فراگیر است که دال مرکزی «مؤالفت» را به عنوان محور اصلی خود حفظ می کند. جنبه تمدنی صلح حدیبیه در این نهفته است که این معاهده، فراتر از یک توافق سیاسی موقت، چارچوبی برای تعاملات اجتماعی و دینی در یک جامعه چندآیینی ارائه داد. با ایجاد فضایی برای پذیرش متقابل و

احترام به تفاوت‌های اعتقادی، حدیبیه نه تنها به‌عنوان یک صلح فرادینی، بلکه به‌عنوان یک الگوی تمدنی برای مدیریت تعارضات و تقویت هم‌زیستی در جوامع متنوع عمل کرد. این ویژگی، حدیبیه را به یک نقطه عطف در تاریخ تمدن اسلامی تبدیل می‌کند که در آن، اصول مدنیت، انصاف و احترام متقابل به‌عنوان پایه‌های یک جامعه صلح‌طلب تثبیت شدند؛ بنابراین، صلح حدیبیه را می‌توان نمونه‌ای برجسته از یک گفتمان مدنی دانست که با تمرکز بر پذیرش افراد و گروه‌ها نسبت به یکدیگر، الگویی برای تعاملات تمدنی در سطحی فراتر از مرزهای قبیله‌ای و نژادی ارائه می‌دهد.

منابع

- آقاگل زاده، فردوس. (۱۳۸۶). «تحلیل گفتمان انتقادی و ادبیات». *ادب پژوهی*. (۱). ۲۷-۱۸.
https://journals.guilan.ac.ir/article_290.html
- ابن ابی شیبه، ابوبکر عبدالله. (۲۳۵ق). *المصنف/ابن ابی شیبه* مکتبه الرشد: ریاض.
- ابن سعد، محمد. (۲۰۷ق). *الطبقات*. مکتبه الزهراء للاعلام العربی: القاہرہ.
- ابن خلدون، عبدالرحمان بن محمد (۱۴۰۶). *مقدمه*. بیروت: دارالزیاہ الامامیہ.
- ابن معروف، محمد بن عبدالخالق. (بی تا). *فرهنگ کنزالغات*. تهران: مکتبه المرتضویہ.
- ابن هشام، ابومحمد عبدالملک. (۲۱۸ق). *السیره النبویہ*. دارالمعرفه: بیروت.
- بخاری، محمد بن اسماعیل. (۲۵۶ق). *صحیح البخاری*. دارطوق النجاه: بیروت.
- بختیاری، شهلا. (۱۳۹۰). «راهبردهایی برای مقابله با هنجارشکنی در عهد نبوی». *تاریخ اسلام و ایران*. ۲۱(۱۲). ۷۸-۱۰۳.
- <https://doi.org/10.22051/hii.2013.663>
- بیهقی، ابوبکر. (۴۷۰ق). *دلائل النبوة*. دارالکتب العلمیہ: بیروت.
- پورمختار، صدیقه؛ افشاری، مرتضی؛ قاضی زاده، خشایار. (۱۴۰۰). «تحلیل گفتمان رویکردهای سنت گرایی و تاریخی نگری در مبانی نظری هنر اسلامی». *تاریخ نگری و تاریخ نگاری*. ۳۱(۲۸). ۵۹-۳۹.
- <https://doi.org/10.22051/hph.2022.39236.1594>
- تقوی، هدیه. (۱۳۹۷). «تحلیل گفتمان شیوه های گفتاری سران قریش با پیامبر(ص) در دوره مکی باتکیه بر نظریه تحلیل گفتمان ارنستو لکلوتو و شنتال موفه». *تاریخ اسلام و ایران*. ۲۸(۳۸). ۳۲-۱۰.
- <https://doi.org/10.22051/hii.2018.15290.1362>
- حسینی زاده، سید محمدعلی. (۱۳۸۳). «نظریه گفتمان و تحلیل سیاسی». *علوم سیاسی*. (۲۸). ۲۱۲-۱۸۱.
<http://noo.rs/2UNuJ>
- خوشه بست، فاطمه و دیگران. (۱۳۹۴). «تحلیل گفتمان اخلاق نظری دین از نگاه امیرالمؤمنین علیه السلام در نهج البلاغه». *پژوهش های نهج البلاغه*. (۴۵). ۱۵۰-۱۲۱.
<http://noo.rs/Tiu3G>
- زرگری نژاد، غلامحسین. (۱۴۰۱). *تاریخ صدر اسلام (عصر نبوت)*. تهران: سمت.
- زینلی، بهمن و دیگران. (۱۴۰۱). «مقایسه تحلیلی نحوه انعکاس صلح حدیبیه در قرآن کریم (سوره فتح) و منابع تاریخی». *فرهنگ و تمدن قرآن*. (۲). ۸۱-۶۰.
- <http://noo.rs/oT78w>
- شمس الدین آملی، محمد بن محمود. (۷۵۳ق). *نفائس الغنون فی عرائس العیون*. تهران: انتشارات الاسلامیہ.
- صنعانی، عبدالرزاق. (۲۱۱ق). *المصنف*. بیروت: المجلس العلمی.
- طبری، محمد بن جریر. (۳۱۰ق). *تاریخ الرسل و الامم و الملوک*. بیروت: مؤسسه عزالدین.
- فخاری، حسین؛ برخوردار، ناصر. (۱۳۹۲). «بررسی استراتژی پیامبر اعظم(ص) در صلح حدیبیه براساس تحلیل سوات». *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*. ۴(۱۳). ۷۸-۵۱.

<http://noo.rs/Q5Jmp>

قاسمی شوب، محمد و دیگران. (۱۳۹۹). «مذاکره سیاسی در سیره پیامبر اکرم(ص)؛ اصول و اهداف (مطالعه موردی: صلح حدیبیه)». *تاریخ تمدن اسلامی*. (۱). ۷-۳۲.

<http://noo.rs/PSfEt>

کاظمی نسب، داود. (۱۳۹۵). «تدابیر پیامبر اعظم (ص) در حج با تأکید بر صلح حدیبیه». *تاریخ نو*. (۱۷). ۹۱-۱۱۰.

<http://noo.rs/b0e4L>

مفید، محمدبن محمد. (۱۳۹۳ق). *الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد*. تهران: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.
منتظری مقدم، حامد. (۱۳۹۳). «صلح و جنگ در سیره پیامبر (ص)». *ادیان، مذاهب و عرفان*. معرفت. (۱۹۶). ۲۳-۱۳.

<http://noo.rs/GyO92>

میرزایی مهرآبادی، زینب؛ ولوی، علی محمد. (۱۴۰۱). «جایگاه تحمل و تحمیل عقیده در روابط فکری و اجتماعی در سیره نظری پیامبر(ص) براساس کتب اربعه شیعه و صحاح سته». *تاریخ اسلام و ایران*. دانشگاه الزهراء(س). ۳۲(۵۶). ۱۷۱-۱۴۳.

<https://doi.org/10.22051/hii.2023.42188.2719>

نیشابوری، مسلم‌بن حجاج. (۲۶۱ق). *الجامع الصحیح*. بیروت: دارحزم.
واقدی، محمدبن عمر. (۲۰۷ق). *المغازی*. مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
وکیلی سحر، محترم و دیگران. (۱۴۰۲). «تحلیل گفتمان گزارش واقعه کربلا در کتاب العواصم من القواصم». *مطالعات تاریخ اسلام*. (۵۶). ۲۱۰-۱۷۳.

<http://noo.rs/tGINW>

Atkins, B. T. S., & Rundell, M. (2008). *The Oxford guide to practical lexicography*. Oxford University Press.

Laclau, E., & Mouffe, C. (2001). *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics* (2nd ed.). Verso. (Original work published 1985)

Dabirimehr, A., & Fatmi, M. T. (2014). Laclau and Mouffe's Theory of Discourse. *Journal of Novel Applied Sciences*, 3(11), 1283-1287.